

хаосам («Яшчар») і часу аднаўлення космасу, святла, жыцця праз стварэнне шлюбных пар («Жаніцьба Цярэшкі»).

Такім чынам, менавіта семантыка і функцыя калядных гульняў абумоўліваюць іх песенную структуру, межы і характар адлюстравання рэчаіснасці, канкрэтнае напайненне зместу, набор матываў, сістэму сімволікі. Наогул, вывучэнне тыпалогіі этнаграфічных сувязяў каляндарных карагодна-гульнёвых песень магло б стаць сур'ёзнай прадпасылкай вывятлення іх «генезіса, гістарычнага развіцця і мастацкай прыроды»¹⁷.

¹ Путилов Б. Н. // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Л., 1977. С. 9.

² Гл.: Бернштам Т. А. // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. Л., 1990; Валодзіна Т. В. // Веснік БДУ. Сер. 4. 1994. № 3.

³ Валодзіна Т. В. // С. 17.

⁴ Бернштам Т. А. // С. 24, 25.

⁵ Гл.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981. С. 40.

⁶ Гл.: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 258.

⁷ Бернштам Т. В. // С. 25.

⁸ Там жа. С. 29.

⁹ Гл.: Fedegowski M. Lud bialoruski. Warszawa, 1935. T. IV. S. 159.

¹⁰ Пропп В. Я. Назв. праца. С. 264.

¹¹ Мифы народов мира. М., 1991. Т. 1. С. 470.

¹² Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Гродна, 1895. С. 38.

¹³ Там жа. С. 93.

¹⁴ Пропп В. Я. Назв. праца. С. 251, 253.

¹⁵ Бахтин М. М. // Вопросы литературы. 1976. № 10. С. 125.

¹⁶ Богданович А. Е. Назв. праца. С. 93.

¹⁷ Путилов Б. Н. // С. 14.

Скарачэнні

ЖЦ — Жаніцьба Цярэшкі. Мн., 1993.

ЗК — Земляробчы каляндар (Абрады і звычай). Мн., 1990.

НТ — Народны тэатр. Мн., 1983.

І. А. ЖЫЛІНСКАЯ

ПРАСТОРА І ЧАС У БЕЛАРУСКІХ ЗАМОВАХ

Развіццё агульнай навукі аб знакавых сістэмах (семіётыкі) дапускае магчымасць разгляду фальклору як другараднай знакавай сістэмы¹. Бясспрэчна, што такая сістэма можа разглядацца як мова асаблівага роду, для гэтага неабходна толькі выбраць прасцейшыя з яе элементаў (алфавіт сістэмы) і вызначыць правілы іх спалучэння.

Прасцейшымі элементамі мовы фальклорных твораў з'яўляюцца вычлененыя з тэкстаў на ўзроўні лексем бінарныя (дваічныя) карэляцыі (апазіцыі, супрацьпастаўленні), якія дапамагаюць апісаць змест знакавай сістэмы і з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі прыметамі для выяўлення адлюстраванняў культурных, народна-псіхалагічных, міфічных уяўленняў і перажыванняў.

Ні адзін з відаў славеснай творчасці ў такой меры не звязаны з прагматычнай функцыяй мовы, а таксама не з'яўляецца такім архаічным і традыцыйным, як замовы, што ствараюцца і вымаўляюцца для ўздзеяння чалавека словам і пэўнымі магічнымі дзеяннямі на рэчаіснасць з мэтай яе змянення ў неабходным накірунку. У замовах закансерваваны старажытныя традыцыі і міфічныя ўяўленні людзей, што дазваляе зрабіць спробу рэканструявання старажытнай мадэлі свету. Паспрабуем зрабіць гэта на аналізе тэкстаў зборніка «Замовы»².

Карціна свету, адлюстраваная ў беларускай замоўнай традыцыі, узнікае на падставе фундаментальных катэгорый звычайнай свядомасці чалавека, месца (просторы), часу, якія, як правіла, выступаюць у выглядзе часовай і прасторавай падсістэм комплексу пададзеных «гарызан-

тальной» і «вертыкальнай» мадэлямі. Гэтыя падсістэмы раскрываюцца праз паказчыкі асноўных семіятычных бінарных карэляцый.

Галоўнымі супрацьпастаўленнямі, цесна звязанымі з прасторавай і часававай арыентацыяй суб'екта, з'яўляюцца адрозніванні **станоўчага** — **адмоўнага** і **свайго** — **чужога**. На падставе гэтых апазіцый і ствараецца замоўны тэкст: прастора і час маюць магчымасць размяшчацца ў сістэме вектараў, дзе левы і ніжні вектары маюць адмоўнае значэнне і характарызуюцца як «чужое», а правы і верхні — як «свае», са станюўчым значэннем для чалавека.

І. Прастора. Асноўнай прычынай для падзелу прасторавай сістэмы на дзве мадэлі з'яўляецца дакладнае выражэнне ў замовах бінарных карэляцый **верх** — **ніз** і **свой** — **чужы**, якія канкрэтызуюцца ў серыі асобных супрацьпастаўленняў: *неба — зямля, зямля — апраметная, рай — зямля, мора — неба, поўдзень — поўнач, неба — апраметная* (арыентацыя па вертыкалі); *правы — левы, унутраны — вонкавы, дом (двор-лес) поле, гара, вада: мора, балота, закрыты — адкрыты, блізкі — далёкі, усход — захад, узад — уперад* (арыентацыя па гарызанталі); *вада — суша, вада — агонь, хрысціянін — нехрысць* (агульныя для дзвюх мадэляў).

«**Гарызантальная**» прасторавае сістэма з'яўляецца антропацэнтрычнай і будзеца на супрацьпастаўленні населенай, агароджанай часткі зямлі, якая ўспрымаецца суб'ектам замовы як «свая» тэрыторыя, таму, што знаходзіцца за яе межамі ў сферы варожай, неасвоенай, якая з'яўляецца «чужой». У тэкстах такі падзел адлюстроўваецца праз бінарную апазіцыю **свой** — **чужы**, якая можа праяўляцца ў серыі больш асобных супрацьпастаўленняў. Пар., напрыклад: *...Ведзьмы-калмыкі і калдуны-чараўнікі, выхадзіце з благачасцівага дому ў шары бары, на цёмныя лясы, за мхі, за балоты, за ржаўцы балоты — а ў гэтым доме не трыгацца вам ні на маладзіку, ні на палнаўе...* (№ 41) — супрацьпастаўленне **дом** — **лес/балота, поле** і г. д.

«Гарызантальную» прасторавую сістэму можна разглядаць як сістэму локусаў «свайей» і «чужой» прасторы. Сістэма локусаў «свайей» прасторы характарызуецца прынцыпам укладання, можа быць апісана як шэраг канцэнтрычных акружнасцяў (*дом-двор-вёска, сяло*), з якіх кожная папярэдняя выступае ў якасці цэнтра наступнай, а кожная наступная з'яўляецца сутнасцю папярэдняй. Цэнтрам першай акружнасці з'яўляецца нейкая кропка (дом), якая ўспрымаецца чалавекам як цэнтр «свайей» прасторы і з'яўляецца пачаткам шляху суб'екта. Пар., напрыклад: *Устану я, раба божая, благаславіць, пайду, перакрэсьціць, із хаты дзвярамі, з двара варацімі ў чыстае поле...* (№ 1288).

Для сістэмы локусаў «чужой» прасторы не характэрны прынцып укладання, яна складаецца з раўнапраўных локусаў: *поле, лес, гара, мора (балота)*, якія ўспрымаюцца суб'ектам з адмоўным знакам. Пар.: *...І ссылаю цябе, лях... і нясіця на маха, на балата, на крутыя горы, дзе вецяр ня вея, і людзі ня ходзяць, пеўні не няюць, ваўкі ня выюць...* (№ 1037).

Рух суб'екта, як правіла, адбываецца па «гарызантальнай» мадэлі. Сюжэт большасці замоў можна апісаць формулай **AB** → **AC**, якая рэгіструе перамяшчэнне суб'екта з локуса «свайей» прасторы (**AB**) у локус «чужой» (**AC**). Пар.: *... устану я, благаславіць, умоюсь я расою, утрусь я прастолянаю пялёнаю, пайду я з дзвер у дзверы, з варот у варота, выйду я ў чыстае поле...* (№ 1287). Вядома, што рух суб'екта амаль заўсёды адбываецца ў адным напрамку (зваротны шлях у «сваю» прастору ў тэкстах не апісваецца).

Аснову «**вертыкальнай**» прасторавай сістэмы складае супрацьпастаўленне **верх** — **ніз**, якое можа выступаць у замоўных тэкстах у некалькіх планах выражэння: 1) як абагульненне супрацьпастаўлення **неба** — **зямля**, дзе неба падаецца як «свая» тэрыторыя і выступае як станюўчы член апазіцыі; 2) абагульненне супрацьпастаўлення **зямля** — **апраметная**, у якім зямля звязваецца з верхам, са «свайей» тэрыторыяй і са станюўчым

для суб'екта значэннем, а апраметная — з нізам, «чужым», адмоўным. Гэтае супрацьпастаўленне можа рэалізоўвацца праз больш асобную апазіцыю **жыццё — смерць**; 3) абагульненне супрацьпастаўлення зямля — рай, якое з'яўляецца варыянтам апазіцыі **неба — зямля**.

Спалучэнне супрацьпастаўленняў **неба — зямля (рай — зямля)** і **зямля — апраметная** пабудавана такім чынам, што зямля з'яўляецца то першым станоўчым, то другім адмоўным членам супрацьпастаўлення: зямля і чалавек станюцца адзначаны ў параўнанні з апраметнай і мерцвякамі і адмоўна альбо нейтральна ў параўнанні з небам і багамі; 4) абагульненне апазіцыі **неба — апраметная**, якая ў замовах рэалізуецца: а) у наяўнасці дзвюх груп звышнатуральных істот, адна з якіх звязана з небам. Пар.: ...*Святы Міхаіла-арханел, нябесных сіл ваявода...* (№ 883), ... *Як вездзе не падымацца к мору і к сырой зямлі...* (№ 109), ... *бо яна (хвароба) прыйшла ад чорта, але не з неба...* (№ 630); б) у сувязі месяца з апраметнай, дзе ён бачыў мерцвякоў, а потым расказвае пра гэта людзям, напрыклад: ... *ці быў ты на тым свеце, а ці бачыў ты мёртвых?... — На тым свеце я бываў і ўсіх мёртвых відаў...* (№ 616); 5) падзел частак свету па паказчыку **верх — ніз**: поўнач і поўдзень.

Па «вертыкальнай» мадэлі таксама магчымы рух, але рухаюцца па «вертыкалі», як правіла, пасрэднікі і аб'екты замоў. Пар.: *Ішоў сам Гасподзь з неба са...* (№ 1119), ...*будзь ты, вор, прокліт...* у зямлю прэісподнію, за горы Араратскіі, у смалу кіпучую... (№ 1337).

Суб'ект таксама можа перамяшчацца па «вертыкальнай» мадэлі, але гэтае перамяшчэнне толькі ўверх.

Такім чынам, супрацьпастаўленне **верх — ніз** у замовах можа рэалізоўвацца ў наступных бінарных апазіцыях: **неба — зямля, зямля — апраметная, рай — зямля, неба — апраметная, хрысціянін — нехрысць** (групы звышнатуральных істот), **вада — агонь** (сувязь з небам і апраметнай), **жыццё — смерць, поўдзень — поўнач**, прычым звычайна першыя члены гэтых карэляцый, звязаныя з верхам, успрымаюцца суб'ектам як «свая» прастора са станоўчым знакам, а іншыя члены, звязаныя ў свядомасці з нізам, — як «чужая» прастора з адмоўным пачаткам.

«Вертыкальная» мадэль суадносіцца з «гарызантальнай» праз шэраг атаясамліванняў. Па-першае, змацоўвае абедзве мадэлі падзел прасторавай сістэмы на два светы з супрацьлеглым значэннем: «сваё» і «чужое». Па-другое, наяўнасць агульнага члена — зямлі, які ўваходзіць у «вертыкальную» мадэль як абагульняючае паняцце ўсёй «гарызантальнай» падсістэмы. Па-трэцяе, атаясамліванне поўначы і захаду з нізам (як адмоўных членаў супрацьпастаўленняў), а усходу і поўдня з верхам (як станоўчых членаў). Па-чацвёртае, наяўнасць у гэтых дзвюх мадэлях агульных супрацьпастаўленняў: **вада — агонь, хрысціянін — нехрысць, вада — суша**; але вадзяная стыхія ў «гарызантальнай» мадэлі (мора, балота і г. д.) выступае ў большасці тэкстаў з адмоўным для суб'екта значэннем, а ў «вертыкальнай» мадэлі **мора-акіян** разумеецца больш пашырана, як стыхія, якая ахоплівае ўвесь сусвет, уключаючы неба, у дадзеным выпадку мора выступае як станоўчы член супрацьпастаўленняў **вада (мора) — суша, вада — агонь**. Другі член супрацьпастаўлення **вада — агонь** фігуруе з адмоўным знакам, таму што ў «вертыкальнай» мадэлі ён увязваецца з другім членам апазіцыі **зямля — апраметная**. У «гарызантальнай» мадэлі агонь успрымаецца як «добры» і «свой». Сустрэкаюцца замоўныя звароты да агню, звычайна з мэтай дасягнення ўзаемнай любові альбо вылячэння некаторых хвароб. З агнём у замовах даволі часта звязваюцца першыя члены супрацьпастаўленняў **правы — левы, усход — захад, доля — нядоля**. Вада ў «вертыкальнай» мадэлі свету можа выступаць у якасці прыродных ападкаў (дажджу, снегу). У «вертыкальнай» мадэлі пад сушай разумеецца зямля, якая, у залежнасці ад таго, членам якога супрацьпастаўлення (**неба — зямля, рай — зямля, зямля — апраметная**) з'яўляецца, разглядаецца то як станоўчая для чалавека, то як адмоўная.

У свядомасці суб'екта першы член апазіцыі хрысціянін — нехрысць звязваецца з небам («вертыкальная» мадэль) і з домам альбо тэрыторыяй вакол яго, а таксама са святымі месцамі: царквой, Рымам і г. д. («гарызантальная» мадэль), інакш кажучы, са «сваім» і станоўчым для чалавека, а другі член гэтай апазіцыі звязваецца з апраметнай («вертыкальная» мадэль) і з лесам, полем, гарой, морам, часам з домам (дамавік, дваравы), але з домам звязваюцца толькі звышнатуральныя істоты, якія прыносяць чалавеку карысць («гарызантальная» мадэль), нехрысць жа звязваецца з тым, што з'яўляецца «чужым» і «благім» для чалавека.

II. Час. Час у тэкстах замоў прадстаўлены наступнымі бінарнымі карэляцыямі: **раніца — вечар, дзень — ноч, поўнач — поўдзень** (часткі сутак), **вясна — зіма** (пары года), **сонца — месяц** (варыянт: **сонца — зара**).

Супрацьпастаўленне **дзень — ноч** даволі часта рэалізуецца ў замоўных тэкстах праз апазіцыю **сонца — месяц (сонца — зара)**. Пар.: *Зара зару занімаець, свету-сонца бажаець...* (№ 70), *...сцеражэць, беражэць, — у дзень на работкі, у ночкі на пасцелькі, пад красным сонцам, пад ясным месяцам...* (№ 76). З сонцам суб'ект звязвае, як правіла, станоўчы пачатак, а з захадам яго і з месяцам, зарой — адмоўны: пар. формулы адсылак у замовах: *...ідзі ж туды, ... дзе сонца не грэе, дзе пеўні не пяюць...* (№ 1065) і замовы ад зубнога болю, дзе з размовы чалавека з месяцам выяўляецца роля месяца як свяціла свету мёртвых. У замовах месяц уваходзіць таксама ў шэраг шкодных для чалавека прадметаў (мяртвяк, мядзведзь, дуб, крумкач і г. д.), напрыклад: *...цар маладзік на небі, цар арак на моры, цар дуб на зямлі... Ляжыць мяртвец у гробі...* (№ 600).

Другі член апазіцыі **дзень — ноч** надзяляецца адмоўным значэннем, якое падкрэсліваецца шэрагам замоў ад начніц, міфічных істот, якія робяць шкоду людзям і якіх за гэта адсылаюць у гражкі сырыя месцы (імхі, балоты, гнілыя калоды і г. д.): *...Божая маці, прыступіся нашаму дзіцяці начное выгавараці...* (№ 1148), *...Ляцелі сарокі через дзіцячы двор высокі, да ўхапілі... начніцы... да ўтанілі ў яр глыбокі...* (№ 1145), *...Цёмная ночка начніц парадзіла... яснае соўнійка дзень начынаець, начніц праганяець, дзянніц насылаець...* (№ 1130), *...Ссылайце, дзе пеўні не пяюць, сабакі не брэшуць, дзе людзі не ходзяць...* (№ 1162). З тэкстаў вынікае сувязь ночы з усім, што суб'ект успрымае як «чужое» для сябе з адмоўным значэннем, у адрозненне ад дня, які ўспрымаецца як «свой» і «добры». Ноч у замоўных тэкстах звязваецца са смерцю, блегімі месцамі, вадой, цемрай, адмоўнымі міфічнымі істотамі, а дзень суадносіцца з жыццём, сонцам, чыстымі і сухімі месцамі, агнём.

Межамі паміж ноччу і днём выступаюць члены супрацьпастаўленняў **раніца — вечар, поўдзень — поўнач**, сімваламі якіх выступаюць чатыры (тры) зары, прадстаўленыя як сёстры, пар.: *...Жарка сонца, ясны месяц, тры зарыцы — родныя сястрыцы: вутрання зара, паўдзенная зара і вачэрняя...* (№ 889).

Супрацьпастаўленне **вясна — зіма** ўключае падвоеную сэнсавую нагрузку і ўспрымаецца пашырана, таму што пад вясной разумеецца час, які пачынаецца з змянення сонцавароту і канчаецца зборам ураджаю (вясна, лета, пачатак восені), а пад зімой — час, які заканчваецца зборам ураджаю, заміраннем прыроды і зміним сонцаваротам (восень, зіма). Супрацьпастаўленне **вясна — зіма** непасрэдным чынам звязана з апазіцыяй **жыццё — смерць**, прычым вясна ўспрымаецца як сімвал жыцця, а зіма — смерці, што прывязвае карэляцыю **вясна — зіма** да апазіцыі **свой — чужы, добры — блгі**.

Такім чынам, усе часавыя паказчыкі (як і прасторавыя) можна падзяліць на групы: 1) «сваё» са станоўчым знакам (*раніца, дзень, поўдзень, вясна, сонца*); 2) «чужое» з адмоўным знакам (*вечар, ноч, поўнач, зіма, месяц, зара*). Такі падзел цесна звязаны з супрацьпастаўленнямі зямля —

апраметная, хрысціянін — нехрысць, жыццё — смерць, вада — агонь, добры — блягі, доля — нядоля, унутраны — вонкавы.

III. Прастора і час. Прасторавую і часавую сістэмы ў адно цэлае звязваюць агульныя рысы:

1. Перамяшчэнне суб'екта ў прасторавай і часовай сістэмах непасрэдна звязваецца з супрацьпастаўленнямі **свой — чужы, добры — блягі (адмоўны — станоўчы)**, на аснове якіх складаецца замоўны тэкст, утвараючы два светы з супрацьлеглымі знакамі — «свой» («+») і «чужы» («-»).

2. Атаясамліванне сутачнага цыкла (раніца — поўдзень — дзень — вечар — поўнач — ноч) з чатырма часткамі свету (усход — поўдзень — захад — поўнач).

Роля Усходу і ў прыватнасці ўсходу сонца (раніцы) адлюстравана ў шматлікіх замовах. З Захадам у шэрагу тэкстаў атаясамліваецца заходзячае сонца (вечар), няшчасце. Супрацьпастаўленне **поўдзень — поўнач** практычна паўтарае апазіцыю **ўсход — захад**, толькі першы член карэляцыі (поўдзень) звязваецца з днём, вясной, цеплынёю, а другі — з месяцам, ноччу, поўначчу.

3. Атаясамліванне Поўначы, Захаду (часткі свету), а таксама зімы, ночы, поўначы з нізам; Поўдня, Усходу (часткі свету), дня, раніцы, поўдня (час) з верхам (сувязь с супрацьпастаўленнямі зямля — **апраметная, хрысціянін — нехрысць**).

4. У мадэлі свету часавыя апазіцыі **дзень — ноч, раніца — вечар, поўдзень — поўнач** цесна звязаны з прасторавымі, асабліва з апазіцыяй **унутраны — вонкавы**, якая ў замоўных тэкстах часцей за ўсё рэалізуецца прасторавай карэляцыяй **дом — лес (поле, вада, гара і г. д.)**. Знаходжанне чалавека ўнутры дома альбо па-за ім рэгламентуецца часам. Для суб'екта небяспечны **ноч, цемра, холад**, таму ён мае неабходнасць хавацца ў закрытым доме **ноччу, вечарам, узімку**, а выходзіць з дому **днём, раніцай, вясной**. Для бяспечнасці дзверы дома **ноччу, увечары** павінны быць зачынены, што дае магчымасць абараніць сябе ад благага. Такім чынам, часавыя апазіцыі звязваюцца таксама з супрацьпастаўленнем **адкрыты — закрыты**.

Такім чынам, замоўныя тэксты выразна адлюстроўваюць падзел у свядомасці чалавека прасторы і часу, а таксама чалавечага калектыву на «сваё» добрае і «чужое» благае.

¹ Пад друкатаднай мадэліруючай сістэмай разумеецца сістэма, якая на аснове мовы (першаснай сістэмы), атрымлівае дадатковую другасную структуру (у далёным выпадку — фальклорнага і этнічнага тыпу).

² Замовы. Мн., 1992. (Далей у тэксце ўказваецца нумар замовы).

Н.Я. КАСЦЕВІЧ

АСОБА Ў ПАЭТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЕ АКМЕІСТАЎ

Ідэалам чалавека акмеісты лічылі «першапачаткоўца Адама», якога хацелі бачыць жыццярэдасным, шчырым, моцным і разумным. Такім чынам яны імкнуліся адродзіць веру ў моц так званай здаровай чалавечай прыроды. Напрыклад, М. Зянкевіч, звяртаючыся да самых «вытокаў быцця», апісваючы экзатычных жывёл, першабытную прыроду, перажыванні першабытнага чалавека, думае пра таямніцы нараджэння жыцця ў стыхіі зямных нетраў, эстэтызуе першародства бацыл, ніжэйшых арганізмаў, якія нарадзіліся ў першабытнай прыродзе («Человек», «Махайродусы», «Темное родство»). Акмеістычны Адам — чалавек прыроды, і таму паэты, як і Адам, на думку С. Гарадзецкага, павінны нанова адчуць характаво зямнога быцця (Аполлон. 1913. № 3. С. 32).

Імкнучыся абмежаваць чалавечае жыццё фізічным, паэты-акмеісты сцвярджалі сэнсуалістычны падыход да рэчаіснасці: жыць — значыць